

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ Й ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПСАЛЬМИ “ОЙ ЗІЙШЛА ЗОРЯ ВЕЧОРОВАЯ...”

Олена СИРОЇД

*Кафедра української фольклористики імені академіка Філарета Колесси,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1/345, м. Львів, Україна, 79602,
тел.: (+38032) 239 47 20*

Розглянуто проблему функціонування й інтерпретації популярної української народної псалми “Ой зійшла зоря вечорова...” про Почаївське Чудо 1675 року. Проаналізовано записи цього твору XIX–XX століть. У центрі уваги – трактування окремих мотивів у різночасових варіантах з різних територій. Спостережено явище взаємовпливу народних і книжних пісень у процесі усного побутування.

Ключові слова: псалма, функціонування, інтерпретація, варіант, мотив.

Псалма “Ой зійшла зоря вечорова...” вже давно сприймається як одна з найяскравіших загальновідомих українських пісень¹. У XIX–XX століттях було чимало спроб зафіксувати варіанти її тексту, що засвідчує популярність твору та його живучість у народній традиції². Водночас треба мати на увазі, що записи робилися принагідно, а через те не від-

¹ Попри те, досі немає спеціального дослідження цього твору, хоча на згадки про нього натрапляємо часто [4, с. 311–312; 9, с. VIII; 14, с. 16–17; 15, с. 520–521, 621; 17, с. 331; 23, с. 445–447; 31, с. 157–158; 36, с. 48–50].

² Опубліковані записи – Миколи Костомарова зі Західної Волині (1844) [27, с. 188; 13, с. 682–683], А. Казановича [13, с. 680–681] і П. Рибнікова з Могильовської губернії [13, с. 682], Тадеуша Єжи Стецького з Волині [38, с. 162–163; 41, с. 109–111], обробка Миколи Лисенка запису зі Східної Волині (Збірник українських пісень : Для голосу в супроводі фортепіано / зібрав і у ноті завів М. Лисенко. – Вип. 1. – Київ : [Вид. авт.] ; Ляйпціг : Друк. К. Г. Редера, ценз. 1868) [28, с. 61], Павла Чубинського з Рогозова (1869–1870) [38, с. 161] і Борисполя Переяславського повіту (1869–1870) [38, с. 161–162], Оскара Кольберга з Холмщини (1867–1870) [39, т. 34, с. 46–47], Олександра Малинки від лірника Максима Прищенка (Київ, 1892) [23, с. 445–446], Володимира Гнатюка від лірника Якова Златарського (с. Жижномир Бучацького повіту, 1895) [5, с. 31], Михайла Сперанського від кобзаря Терентія Пархоменка (Ніжин, 1902–1903) [34, с. 199–200], Василя Кравченка від лірника з Білої Церкви [11, с. 64–65], Олекси Ошуркевича від лірника Івана Власюка (с. Залюгтя Старовижівського району Волинської області, 16.XI.1969) [21, с. 21, 47–59, 108–109].

творюють повної картини поширення псалми, не кажучи вже про неопубліковані досі чи втрачені варіанти¹.

Ця найулюбленіша, без сумніву, Почаївська псалма співіснувала в репертуарі народних співців з іншими, пов'язаними з Почаєвом, піснями – і про преподобного Йова Зеліза, і з піснею “Пасли пастирі вівці на горі...”². У процесі такого співіснування спостерігаємо не лише фольклорні впливи на книжні тексти згаданих пісень [33, с. 433–440], але й навпаки, цікаві вкраплення книжних фрагментів у фольклорний текст “Ой зійшла зоря...”. Філарет Колесса, свого часу розглядаючи “признаки книжності” на матеріалі дум, дійшов висновків, які стосуються і духовних псалм народного походження: “В репертоар сих народніх співців увіходять передусім духовні пісні й псалми, по більшій частині книжного походження, у яких замітна дуже сильна примішка церковно словянських слів і форм. Отже нема сумніву, що іменно ці релігійні пісні, живучи поруч із думами цілі сотки літ в передачі народніх співців, мусіли мати значний вплив на мову дум, що й виявилось у висше вказаних признаках книжності. Впрочім можна зауважити, що кобзарі подекуди нарочно підбирають церковно-словянські слова й форми, щоб відповідно до серйозного змісту дум надати їм ще більше урочистої поваги” [16, с. 35–36].

Порівнюючи варіанти духовних книжних та фольклорних творів, які функціонували в усній традиції, а часто й у репертуарі конкретного кобзаря чи лірника, зауважуємо суттєву відмінність і в природі тексту, і в його структурі, та насамперед – у ставленні до нього співця-інтерпретатора, що проявилось у сприйнятті, у способах запам'ятовування чи передання. Щодо авторських пісень, то тут помітне дослівне заучування більших або менших фрагментів, їх підсилений незвичністю й незрозумілістю майже магічний вплив на виконавця, що нівелює потребу занадто заглиблюватися в деталі змісту. Зміст залишається передусім на відповідальності відомого чи невідомого поета-книжника, до якого спостерігаємо неабияке довір'я з боку народного музики. Передаючи псалму фольклорного походження, виконавець почуває себе її співтворцем і тому вільніше імпровізує, добираючи слів і форм, а водночас свідомо дотримується усталеної традиції викладу основних подій, їх наświetлення, зберігаючи, як правило, узвичаєну послідовність певних мотивів.

¹ Див. зокрема про запис Євфимія Січінського пісні “Ой зійшла зоря” від лірника Семка (Сатанів, 28.VII.1887) [35, с. 79, 86].

² Названі твори формують своєрідну цілісну групу, окремий тематичний пласт, який у духовному репертуарі кобзарів і лірників набуває особливого значення. Див., наприклад, підрахунки Михайла Сперанського початку ХХ століття, де він намагався виділити найпопулярніші сюжети [34, с. 132].

Мабуть, найраніший запис пісні “Ой зійшла зоря вечорова...” зробив Микола Костомаров на Західній Волині в 1844 році, а його публікацію цього тексту 1859 року можна вважати першою [27, с. 188]. Отже, у варіанті М. Костомарова нараховуємо десять окремих мотивів:

- 1) традиційний ліричний вступ;
- 2) образ ворожого війська;
- 3) наступ ворогів;
- 4) звертання до Матері Божої;
- 5) молитва преподобного Йова Зеліза;
- 6) відповідь Матері Божої;
- 7) діяння Богородиці;
- 8) турецька обіцянка давати данину;
- 9) остаточна розправа над турками;
- 10) заклик до християн прославляти Бога і Почаївську Богородицю.

Зіставивши цей зразок з пізнішими прикладами, бачимо наявність у ньому всіх основних мотивів, які в інших варіантах могли своєрідно розгортатися чи навпаки – скорочуватися, ставати лаконічними аж до повного упускання. Важливим моментом є й те, що відомі нам записи псалми виразно діляться на дві групи, виказуючи західну¹ та східну² традиції її інтерпретації, що якраз добре простежуються в окремих мотивах.

Характерна для українських народних пісень багатопримовляюча картина сходу вечірньої зорі стає поетичним вступом до розповіді про найвідоміше Почаївське Чудо. Тут пригадуються слова зі ще однієї духовної пісні з кобзарсько-лірницького репертуару – про святу Варвару:

Охъ и зійшла зоря посередь моря,
Ой не есть то зоря – то свята Варвара... [20, с. 27].

Треба зауважити, що початок Почаївської псалми має свої варіанти, наприклад:

¹ Миколи Костомарова зі Західної Волині (1844) [13, с. 682–683; 27, с. 188], Тадеуша Єжи Стецького з Волині [38, с. 162–163; 41, с. 109–111], Оскара Кольберга з Холмщини (1867–1870) [39, т. 34, с. 46–47], Володимира Гнатиюка від лірника Якова Златарського (село Жижномір Бучацького повіту, 1895) [5, с. 31], Олекси Ошуркевича від лірника Івана Власюка (село Залюття Старовижівського району Волинської області, 16.XI.1969) [21, с. 21, 47–59, 108–109].

² А. Казановича [13, с. 680–681] і П. Рибнікова з Могильовської губернії [13, с. 682], обробка Миколи Лисенка запису зі Східної Волині [28, с. 61], Павла Чубинського з Rogозова (1869–1870) [38, с. 161] і Борисполя Переяславського повіту (1869–1870) [38, с. 161–162], Олександра Малинки від лірника Максима Прищенка (Київ, 1892) [23, с. 445–446], Михайла Сперанського від кобзаря Терентія Пархоменка (Ніжин, 1902–1903) [34, с. 199–200], Василя Кравченка від лірника з Білої Церкви [11, с. 64–65].

1) М. Костомарова зі Західної Волині (1844):

Надь Почаевомъ ясная скála... [27, с. 188];

2) О. Кольберга з Холмщини (1867–1870):

Запалилася ясная скала,
под Почайовем стала... [39, t. 34, s. 46];

3) В. Гнатюка зі Жижномира Бучацького повіту (1895):

Там на горі ў Почайові йаснайа скала стала... [5, с. 31].

У певному сенсі ці приклади підтверджують процес усного передавання твору, за якого відбуваються заміни окремих слів на подібні за своїм звучанням, значенням або й без видимої на те причини. Попри таку ймовірність, існує ще й інша: вплив пісні “Пасли пастирі...”, у якій розповідається про події XIII століття, коли на скалі з’явилася Божя Матір, залишивши там свій слід¹. Можливо, бажання якось згадати найдавніше Почаївське Об’явлення – як “запалилася ясная скала” – і вилілося у такий початок, себто одне Чудо наклалося на інше.

У наступному мотиві символи світла – “вечорову зорю” чи “ясну скалу” – закривають контрастні за своїм навантаженням символи зла й темряви: “темні” або й “чорні” хмари ворожого турецько-татарського війська, яке діє в такий спосіб:

И обточило, и обсочило,
Хтілі Почаевъ звоевати! [27, с. 188];

Ой налегнуло, гору обточило,
монастир рабовати! [39, t. 34, s. 46];

Йак наступило, гору сточило,
войувати сьа зачинайи... [5, с. 31].

Це жахливе загрозливе видовище вже саме по собі приводить до розпачу й гарячих благань:

Матко Чудовна! Почаевська!
Ходи насъ рятовати... [27, с. 188];

Найсвітійшая Матко Почайовська,
хто нас ’ме зратовати! [39, t. 34, s. 46];

Матко Цудоўна Почайіўскайа!
Твой монастир опступили... [5, с. 31].

Цікаво, що варіанти “східної гілки” виказують більше спокою й певності:

¹ Див. першу строфу пісні “Пасли пастирі...” в її писемному й фольклоризованому варіантах [33, с. 436].

Матір Божая – Почаївська
Будит нас ратувати... [11, с. 64].

Щоправда, мотив звертання до Богородиці не раз упускали, на відміну від молитви преподобного Йова Зеліза, якій, як бачимо з багатьох записів, надавали великої вагомості, бо йшлося про народного улюбленця: покійний на той час Отець Залізо сприймався як найпевніший заступник монастиря. За свідченнями писемних джерел, його бачили вгорі над церквою в стані молитви¹. І так цю картину передають автори Почаївських пісень [33, с. 437, 440]. У псалмі “Ой зійшла зоря вечорова...” преподобний Йов звично виходить з келії:

Отець Залізо зь келіи вийшовь,
Сльзьми ся обливає:
Ой рятуй, рятуй, Божая Мати!
Монастирь загибає... [27, с. 188].

Саме прізвище Преподобного набуває різних форм – “Залізіи” [11, с. 64], “Жел±зовь” [23, с. 445], “Желізо” [21, с. 21], “Желіза” [13, с. 682], “Залізо” [12, с. 3; 27, с. 188; 38, с. 161, 162] та інші. Цікаві варіанти цієї псалми, записані від мандрівних співців, походять з Білорусії (Могильовської губернії) [13, с. 680–681, 682]². Під записом А. Казановича вказано, що сліпець приніс пісню “О възшла, възшла вечерня заря” “изъ подъ Кіева, куда ходилъ на богомолье”, і не зумів пояснити, хто такий “Визань чернець” [13, с. 680–681]. Отож, таке загадкове ймення преподобному Йовові міг дати й сам співець, забувши справжнє. Можливе існування ще інших версій. Ймовірно, що в процес передання псалми “втрутилася” пісня про преподобного Йова Зеліза зі словами “виден над церквою”. Підстави до таких припущень дають близькі за своїм звучанням “Визань”, “виден” чи “видя” [33, с. 440].

¹ “...Togd^ Pr\$E[is]taФ D[']va B[ogorodi]ca, s® N[§]b[§s]n_ mi A[n]g[§]l i i m±ÿwi mi ° bna¼\$nn·i m\$Ei v V-i nski x® ™d\$¼dax®, i s® Bl [a]¼\$nn_ m® á° vom® bl 'j® EФ pr\$dstoФwim® v sv±tloï ™d\$¼d± v\$rx¥ C[§]rkvi V\$l 'k·Ф çvl Ф\$т°sФ, ° mof-r® b±lo bliw±w·йсФ isp³w±тФ, pokajæФ v\$l 'ko\$ pr\$dst±т\$lstvo i zast³plñ·\$ ™b_ т\$li PoE±svской...” [6, арк. 19а]; “...i n· l æki naprçgÛ\$ хотçx³ çjvi ti V-in° v® N[§]b[§s]n_x® i , \$rnor' jca, (ç¼\$ bçÛ\$ á° v® Ö\$l±j o)...” [6, арк. 19б]; “Kogd^ bo po tr·\$x® dn\$х®, so A[n]g[§]l i n[§]b[§s]n_ mi v\$rx¥ C[§]rkvi V\$l 'кой, v sr\$д¥ çvl Ф\$т°sФ Pr\$E[is]taФ D[']va B[ogorodi]ca, т±mo¼d\$ bl 'j® EФ pri l±¼no mol ФÛ\$сФ, i Bl [a]¼\$nn_ й á° v® Ö\$l±j o, klanФсФ Pr\$E[is]toï D[']v± B[ogorodi]c_ , d^ n\$ pr\$д±т² v n\$в-ÿ Tat±rom® Monast_r^...” [7, арк. 50а; 8, арк. 10а].

² “Отъ переходжаго кал±ки Акима Ефремова Гор±лько”, “Оршанск. у±зда, м±стечка Дубровны, Задн±провской слободы”, – це примітки П. Рибнікова [13, с. 682].

Богородиця у Почаївській псалмі відразу ж відповідає Преподобному, втішаючи, заспокоюючи й підтримуючи його. Цей фрагмент тексту залишається майже незмінним:

Ой не плачь, не плачь, отець Залізо,
Монастирь не загине:
Мусимо стати, чудь показати,
Монастирь рятовати... [27, с. 188].

Замість слова “монастирь” інколи вживається “Почаїв” [23, с. 445; 38, с. 162], інколи цей мотив відсутній: Божа Мати, нічого не кажучи, швидко починає діяти, як це детально описано в усіх варіантах. Ось кульмінаційний, найголовніший момент твору в записі М. Костомарова:

Ой якъ же вийшла Божая Мати,
Да на крижеві стала:
Кулі вертала, кіньми дрясовала,
Воевати не дала... [27, с. 188].

Переважно народні виконавці бачили Божу Матір “на крижеві”, “на крижу”, але могло бути й інакше – “на Хресті” [12, с. 3], “під крижем” [5, с. 31], “над Почаєвом” [13, с. 681, 682], “на своїм троні” [41, с. 109], “на бані” [23, с. 446], “на іконі” [25, с. 436]. “Кіньми дрясовала” [27, с. 188], “тратувала” [5, с. 31] або “тратовала” [39, т. 34, с. 46; 41, с. 110] – про це довідуємося лише зі західноукраїнських варіантів¹. Зате у східних варіантах значно більше розвивається картина самого чуда. Тут з’являється ще принаймні одна строфа, як у найдавнішому, здається, з-поміж них зразку Миколи Лисенка [12, с. 2–3].

Увага тоді ще молодого композитора до народної пісні “Ой зійшла зоря вечорова...” глибоко символічна. Його обробка сприймається насамперед як самостійний авторський художній твір, створений на основі запису зі села Ярунь біля Новограда-Волинського². За таких умов фольклорний віршований і музичний тексти могли зазнати певних змін і редагування. Виникає думка, чи на перевагах наспіву, відомого завдяки Лисенкові, якоюсь мірою не позначився його талант. Однак Філарет Колесса вибрав якраз цей зразок до своєї хрестоматії як один з найяскравіших прикладів духовної пісні української усної традиції [15, с. 520–521, 621]³. І зіставлення віршованого тексту першого випуску “Збірника українських пісень” з іншими словесними варіантами псалми “Ой зійшла зоря...” дає підстави вважати його автентичним.

¹ Усі ці слова – “дрясовала”, “тратувала”, “тратовала” – мають одне значення: “гоптала”.

² Так зазначено в рукописі Миколи Лисенка [3, с. 133].

³ За цим виданням пісню ще не раз передрукували [30, с. 304–306, 610; 1, с. 224].

Порівняймо розгортання сьомого мотиву у варіанті Миколи Лисенка та в значно пізнішому – Олександра Малинки від лірника Максима Прищенка (Київ, 1892):

Ой, вийшла, вийшла Божая Матір̃ь
Ой, та на Хресті стала.
Кулі вертала, Турків̃ь вбивала,
Манастир̃ь рятувала.
Турок̃ь не вірить, – изь лука мірить,
На манастир̃ь ціляє:
И тії стріли назад̃ь летіли, –
Сами їх̃ь вбивали...

(М. Лисенко. Збірник українських пісень. Вип. I, 1868) [12, с. 3];

Ой вийшла-вийшла Божа Матир̃ь,
На бани ся зъявилась,
Перуном̃ь ясна,
Всім̃ь туркам̃ь страшна,
Нас̃ь хрыстыян̃ь бороньла;
Пули вертала, турков̃ь збывала,
Почаев̃ь ратувала.
Турок̃ь – нев±ра изь лука м±рыть,
На манастир̃ь цияє;
А тыйи стр±лы назад̃ь лыт±лы,
Самых̃ь йих̃ь побывалы...

(запис О. Малинки з Києва, 1892) [23, с. 446].

Зрештою, співець міг собі тут дозволити вільний виклад. Аким Горілько з Дубровни (Білорусія, Могильовська губернія) у Діяння Матері Божої вправно “вплітає” елемент дев’ятого мотиву, де йдеться про остаточний розгром турків і згадується Вишнівець:

О вышла, вышла Божія Матер̃ь,
Над̃ь Почаевым̃ь стала;
Як̃ь стала вертат̃ь,
Пулями метат̃ь,
Турков̃ь поб±ждать;
В̃ь м±стечк± Вешнѣвк±
Кровь с̃ь песком̃ь см±шала,
Все войско побила... [13, с. 682].

Лірник Євдоким Мокровіз (Остріг), виконавши Почаївську псальму, утворену внаслідок компіляції – перша частина походить з пісні “Пасли пастирі...”, а друга – з пісні “Ой зійшла зоря...”, закінчив власне цими словами:

Дозналася Пресвята Дива,
Вышла, на икони стала,
Чудо показала:
Кули вертала,
Турковъ побывала [25, с. 436].

Треба зауважити, що за своєю інтерпретаційною продуктивністю найбільше виділяється мотив про турецьку данину, підштовхуючи народну уяву й фантазію до народження цілих легенд:

А тиї турки, хочь недовірки,
Дознали, що Божая Мати:
Обіщалися до Почаева
Що-рокъ дань давати... [27, с. 188].

Зі запису Тадеуша Єжи Стецького, опублікованого 1864 року [41, с. 109–111], довідуємося про обставини фіксації “однієї з найбільш поширених по всій Волині” пісні: “Z pośród wielkiej liczby pieśni spiewanych na Wołyniu, najpiękniejszą może wznioślejszą nad inne, jest pieśń nabożna, klechda ludowa, przez wędrujących lirników spiewana. Lirnik na Wołyniu to postać znakomita, gdzie się zjawi, wszędzie ze czcią i upragnieniem witany bywa. Głos jego i nuta pieśni płaczliwe najczęściej, nadzwyczajny urok na lud wywierają. W jednej z przejażdżek moich po Wołyniu zatrzymałem się koło lichej wiejskiej karczemki, w której mnóstwo ludu zgromadzonego zastałem. W pierwszej izbie, szynkownią zwanej, siedział stary, ociemniały ów bard wiejski, a przegrywając na swej lirze spiewał rozmaite pieśni słuchającej go uważnie gromadzie. Starzy gospodarze i kumoszki odstąpili kieliszka, dziewczęta i parobcy tańca zaprzestali, wszyscy z oczami w dziada wlepionemi zdawali się pochłaniać płynące jedne po drugich, coraz to żałośniejszym głosem pieśni jego; oto kilka z nich, charakterystyczniejszych nieco...” [41, s. 107]. Розповідь про “порохом набиту” турецьку свічу, яку тягло шестеро волів, “виливається” у чотири строфи:

Зсукали свічу із ярого воску
Воском облиту,
Порохом набиту,
В монастир доставляли.
Під тую свічу
Шість волів запрягали,
Під Почаєвску Гору
В монастир доставляли.
Приснилося старшому чернцю
Теї свічкі не съвітити,
Вивезти єю в чистое поле
Сокірами розбити.

Вивезли свічу в чистое поле
Сокірами розбивали,
Кулі патрони на всі сторони
По полі розкидали... [41, s. 110].

Більше, ніж через століття Олекса Ошуркевич записав пісню “Ой зійшла зора вечорова...” від лірника Івана Власюка на Західному Поліссі [21, с. 21, 47–59, 108–109]. Цей чи не найпізніший унікальний з огляду на різні обставини віднайдений варіант псалми має зараз неабияку цінність. Відкладаючи “на потім” виконання духовних творів для запису, як свідчить О. Ошуркевич [29, с. 8], співець все ж продемонстрував “відчутну впевненість і свободу” виконання, зумовлені “частою репертуарною задіяністю” псалми “Про напад турків на Почаївський монастир”, що зауважив Юрій Рибак при транскрибуванні фонозапису [21, с. 108]. Вдалося зберегти І. Власюкові й історію про “велику зраду” турків, до якої вже треба було “підпрягати” не шість волів, а всі “сім пар” [21, с. 21]:

8. Зсукали свічу з ярого воску, сім пар волів підпрягали,
Під тую гору під Почаєвську в монастир доставляли. (2)
9. Як приснився сон старшому ченцю той свічі не палити,
Ой бо то свіча большая зрада: хоче монастир розбити.
10. Вивезти свічу в чистое поле, топорами розрубати,
Пулі-патрони на всі сторони по полю розкидати. (2)

Видання Кольбергових матеріалів, зібраних на Холмщині, засвідчує побутування вже цілком самостійної прозової легенди, пов’язаної з Почаївською псалмою. За наведеним переказом змісту цієї легенди, Матері Божій Почаївській довелося рятувати монастир ще й від турецької данини: “Do tej pieśni jeszcze jest podanie przywiązane, że gdy turcy przysłali ową zaprzysiężoną dań do Poczajowa, – a była to świeca, którą zapalono przed obrazem Matki Boskiej, – to ta świeca ciągle się topiła i niechciała się palić, a Matka Boska była widocznie smutną na obrazie i patrzyła na topiącą się świecę. Zdjęli więc świecę z ołtarza, obejrzel, i przekonali się, że w niej we środku była beczka prochu, któryby wybuchem spalił cały kościół, ale Matka Boska swoim smutnem spojrzeniem przestrzegła i wypadek uprzedziła” [39, t. 34, s. 47].

А втім, присяга турків, якщо вірити іншим записам популярної псалми, могла бути ще складнішою. Порівняймо відповідні фрагменти пісні “Ой зійшла зоря...” від лірників віддалених територій – Максима Прищенка та Якова Златарського:

А въ Почаеви въ монастыри
Тамъ лежавъ каминь;

Присягли туркы вже на вѣки вѣковъ, аминь.
Присягли туркы, злы недовѣркы,
Бильшь воюваты не будемъ,
До третѣго дня изъ турецкой земли
Всѣхъ хрыстыянъ повернемъ.

(запис О. Малинки від М. Прищенка, Київ, 1892) [23, с. 446];

...а ўжеж ми ту ни будемо,
Аж во третий день с турецкой зимлы ўсвой
Христїян повернем...

(запис В. Гнатюка від Я. Златарського, село Жижномір
Бучацького повіту, 1895) [5, с. 31].

Бажане тут сприймається за дійсне. Попри те, здогадуємося, звідки походить цей мотив повернення з турецької неволі. За піснею “Пасли пастирі вівці на горі...”, під час облоги 1675 року Матір Божу благає не лише преподобний Йов Зелізо, але й той почаївський чернець, який напередодні, на свято Успення Богородиці 1674 року, після гарячих молитов до Почаївської Пречистої Диви Марії у чудесний спосіб перенісся до монастиря з турецької каторги, навіть приніс на собі кайдани до Почаєва¹:

За єден бо день з турецкой землі,
Стал в Почайові чернець з неволі,
Матер Божую благати,
Жеб схотіла розогнати,
Злих бісурманов, махометанов...

(Pieśń Preświatiy Bohorodycy Czudotwornoy Poczaiewskoy. Pasty Pastyru owcy na hori. [Почаїв, 1780–1790-ті роки]) [40, арк. 16];

За йденъ бо день съ турецкой земли
Ставъ въ Почаеви ченець зъ неволи.
Сталы Матерь Божу благаты,
Щобъ схотіла розыгнаты
Злыхъ бусурмановъ –
Магометановъ...

(запис О. Малинки від лірника Ананія Гоминюка,
поблизу Острога, 1898) [24, с. 2–3].

¹ Про це Чудо див., наприклад, у “Горі Почаївській” [6, арк. 166–17а]. Ось завершення розповіді: “Ab·š tog·¾ dnš z Tatırsкой nšv-l± °br±tšsç v Monast_r± Poltšvskom®, i všr’gi i mi ¼š svçj †n® b± pri nšsš, s® pl †çšm® všl·Ÿ bl agod†t² Pršs[vç]той D[“]v_ , n` sšb± b_vU³Ÿ i spov±d†Ÿwi” [6, арк. 17а].

Події після турецького переляку й присяг зображені в багатьох записях приблизно в один спосіб:

А ті турки, сами татари,
Неслави наробили;
Вь славному місті Вишневці
Пісокъ кровью змочили... [27, с. 188].

Трапляються також і винятки. Загальна увага до славного міста Вишнівця в холмському варіанті О. Кольберга переходить на містечко Берестечко. Тут спостерігаємо характерну ознаку функціонування народного твору – заміну топоніма:

Турецькое войско, почайовское
неслави наробило,
ой у містечку, у Берестечку
кров з піском змісило [39, т. 34, с. 47].

У записі В. Гнатюка від лірника Якова Златарського відобразилася трансформація того самого мотиву, цікаво поєднана з популярним в народних співців книжним виразом з пісні “Пасли пастирі вівці на горі...” – “с коней падают, карки ломают” [33, с. 435, 438]:

Турки, татари, турецкойи восько,
шчош ми таке ў той час вочинили?
Де ў тьм містечку Почайові с Христійаньїў кроў сточили.
Йак сточили, тай проливали, Бога ни ўвірували,
Аж вод йасности, од Матир Божойї с коний до зимльї падали.
Йак падали, карки ломали... [5, с. 31].

Завершується пісня “Ой зійшла зоря вечорова...” урочистим зверненням до християн, що за своїм характером і функцією наближається до думового славословія. У більшості варіантів це звернення складається з чотирьох рядків, тобто однієї строфи, як у записі Миколи Костомарова:

А ми люди, ми християне,
Бога вихваляймо!
Матці чудовній Почаевській
Усі поклонъ оддаймо! [27, с. 188].

Замість “Бога вихваляймо!” / “До Бога ся удаваймо” в східних варіантах частіше зустрічається “До Бога вдаряймо”. У Лисенковому зразку останній мотив псалми розширюється ще однією строфою, присвяченою Богородиці:

Щобъ насъ боронила, всіхъ сохранила,
Одъ злиби рятувала, –

По нашій смерті своїмъ нахоромъ
Усіхъ насъ покривала [12, с. 3].

Інші згадувані тут записи такого закінчення не мають, за винятком запису від Терентія Пархоменка, загалом дуже близького до Лисенкового зразка [34, с. 199–200]. Треба нагадати, що популярність пісні “Ой зійшла зоря...” значною мірою завдячує й публікаціям, починаючи від 1868 року, Лисенкової обробки, яка відразу ж увійшла в концертний репертуар вокалістів. Розуміючи це, збирачі ще в кінці XIX століття порівнювали почуте з Лисенковим варіантом і уважно спостерігали, чи “все так, як у Лисенка”, чи ні, особливо, коли йшлося про наспів¹.

Микола Лисенко зробив вагомий внесок у справу записування і друкування мелодій духовних пісень української усної традиції – згадаймо псалми від Остапа Вересая [10, с. 22–33; 22, с. 11–21], від лірників з Київщини [2, с. 185–187], – почавши власне з пісні “Ой зійшла зоря вечорова...”.

Водночас це не єдиний музичний запис Почаївської псалми. У 1867, 1869 і 1870 роках Оскар Кольберг провадив польові студії на теренах Холмщини, зупиняючись у Тарнові під Савіном (недалеко від Холма) [39, t. 33, s. X]. Серед матеріалів з цих поїздок знаходимо й спробу фіксації наспіву пісні “Запалилася ясная скала...” [39, t. 34, s. 46]. Запис Оскара Кольберга на рівні свого часу не міг відтворити багатьох моментів виконання. Такі моменти вдалося передати Юрієві Рибаківі при транскрибуванні на сотню років пізнішого фонозапису Олексі Ошуркевича співогри лірника Івана Власюка зі Західного Полісся [21, с. 47–59]: “Нескладний мелодичний контур збагачено за рахунок розвиненої мелізматички, мікроальтераційних прийомів (“під’їзди” в ноту) і відхилень (завищення і заниження звуку). Багатство варіантних відмінностей, а також значимість твору у представленому контексті спонукали транскриптора до здійснення наскрізної (частково фонологічної) нотації” [21, с. 108]. Разом з тим, зараз важко переоцінити значення цих обох музичних прикладів, бо зіставлення їх дає можливість переконатися в глибокій живучості традиції, у тому, наскільки добре відбулася передусім “консервація” наспіву псалми. Відома завдяки Лисенкові мелодія пісні “Ой зійшла зоря...” вирізняється красою розспіву,

¹ Скажімо, Олександр Малинка до свого запису від лірника Максима Прищенка додає такий коментар: “Поется зауньвно; къ сожалѣнію, намъ не удалось записать мотивъ этой думки; но онъ отличается отъ мотива, записаннаго г. Лисенкомъ” [23, с. 445]. Євген Чикаленко, розглядаючи репертуар лірника з Херсонщини Василя Мороза, зауважує наступне: “Про Почаевську Божу Матирь” Морозъ поеть точно такъ, какъ этогъ “псалмь” помѣщенъ въ зборникѣ Н. В. Лысенко” [37, с. 80].

який розвинувся, очевидно, з того самого зерна, і може сприйматися як дещо пізніше “східне” відгалуження цього наспіву.

Слава й популярність народної псалми значною мірою завдячує також генію Миколи Леонтовича, який зумів створити на її основі шедевр української хорової музики¹. Звідси пісня “Ой зійшла зоря вечорова...” переходить до інших жанрів професійної музики² і знову повертається до “уст” народних виконавців³.

Отже, відома народна псалма “Ой зійшла зоря вечорова...” дає широкий простір для різнопланових студій, зокрема історичних, теологічних, музикознавчих, а понад усе – заслуговує на пильну увагу дослідників української усної словесності й народної музики як унікальна пам’ятка української пісенної духовної епіки.

¹ В основі хорової обробки Миколи Леонтовича (початку ХХ століття, мала дві редакції) – “мелодія з збірника Лисенка”, як зазначає й сам композитор в одному зі своїх рукописів [26, с. 63–64]. Уперше надруковано хорову обробку псалми “Ой зійшла зоря” в 1970 році [19, с. 134–135]. Її популярність від часу створення й понині ніколи не послаблювалася, пісня входила в концертний репертуар навіть тоді, коли за одне лише її виконання диригента хору могли звинуватити в “націоналістичних збоченнях” і звільнити з роботи, як це й сталося, наприклад, у Полтаві в 1970-ті роки [18, с. 385].

² Прикладом може послужити, скажімо, третя частина “Української сюїти” для струнного оркестру (1925) відомого американського композитора Квінсі Портера, яка, власне, й побудована на музичному матеріалі Почаївської псалми. Поштоухом до написання сюїти став концерт Українського національного хору Олександра Кошиця, у виконанні якого пісня “Ой зійшла зоря” в обробці Миколи Леонтовича стала одним з найсильніших вражень для молодого ще тоді композитора. Про це пише Роман Савицький у статті “Українська пісня та американські композитори”, подаючи для порівняння відповідні фрагменти партитур “Української сюїти” й обробки Миколи Леонтовича [32, с. 187–188, 189].

³ “Особливо поширилася пісня в міжвоєнне двадцятиріччя на Тернопільщині завдяки її хоровій обробці М. Леонтовича” [30, с. 610]. Сліди такого поширення засвідчують також результати сучасних польових студій. Зафіксовані зразки пісні “Ой зійшла зоря” від різних респондентів різних територій часто вказують свій шлях до усної традиції саме через хорову обробку М. Леонтовича. До таких прикладів віднесемо, зокрема, запис Романії Бурак і Мар’яни Жичицької 4 липня 2010 року в селі Гуменці Кам’янець-Подільського району Хмельницької області від Марії Дубчак (1930 року народження, початкова освіта, народилася і весь час жила в Гуменцях). Респондентка колись співала в церковному хорі, про що згадувала зі задоволенням, охоче відтворюючи окремі партії партитури “Ой зійшла зоря” М. Леонтовича. Особливо їй подобалося те, що “діскант” співав соло. Своєрідною трансформацією хорової обробки можна вважати й запис Орісі Петеляк 21 липня 2011 року в селі Шептичі Самбірського району Львівської області від Катерини Качинської (народилася в 1930-му році в селі Шептичі, освіта початкова).

-
1. Богородиця в українському фольклорі / збрала та впорядкувала *Галина Коваль*. – Львів : Афіша, 2006. – 280 с.
 2. *Боян*. Народні музичні струменти на Україні / Боян // Зорґ. – 1894. – Р. XV. – Ч. 8. – С. 185–187.
 3. *Василенко Зоя*. Фольклористична діяльність М. В. Лисенка / Зоя Василенко – Київ : Наукова думка, 1972. – 186 с.
 4. *Возняк Михайло*. Історія української літератури / Михайло Возняк. – Львів : З друкарні НТШ, 1924. – Т. 3. – Ч. 2. – IV+564 с.
 5. *Гнатюк Володимир*. Лірники / Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів : З друкарні НТШ, 1896. – Т. 2. – С. 1–73.
 6. Гора Почаєвска. – [Почаїв : Друкарня Успенського монастиря, 1742]. – [53] арк.
 7. *Досифей іером*. Житіє блаженнаго о[т]ца н[а]шого Іова Желѣза / іером. Досифей // Гора Почаєвска. – [Почаїв : Друкарня Успенського монастиря, 1742]. – Арк. [45а–51б].
 8. *Досифей іером*. Ж'тїє блаженнаго о[т]ца нѣшего Іова Желѣза / іером. Досифей. – [Почаїв : Друкарня Успенського монастиря, 1791]. – [16] арк.
 9. *Драгоманов Михайло*. Передньє слово / Михайло Драгоманов // Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. з увагами *М. Драгоманова*. – Женева : Печатня “Громади”, 1883. – Ч. I. – Розділ I. – С. III–XX.
 10. Думы и пѣсни, исполняемыя Вересаемъ и записаныя гг. *Чубинскимъ* и *Русовымъ* // Записки Юго-западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. – Київ : Въ типографіи Императорскаго Университета Св. Владимира, 1874. – Т. I. За 1873 годъ. – С. 3–52.
 11. Етнографічні матеріали, зібрані *В. Кравченком* на Волині та по сумежних губерніях. – Житомиръ : Электро-Типографія Е. А. Синькевича, 1911. – XIV+148+80 с.
 12. Збірникъ українськихъ пісень. Зібравъ и у ноты завивъ *Микола Лисенко*. – Київъ и Одесса : У Болеслава Корейво, ценз. 1868. – Перший Випускъ. – Трете виданне. – 95 с.
 13. Калѣки перехожіє. Сборникъ стиховъ и изслѣдованіє *П. Безсонова*. – Москва : Въ Типографіи А.Семена, 1861. – Ч. I. – Вып. 3. – С. I–IV, 525–824.
 14. *Коваль Галина*. Богородиця в усній традиції українців / Галина Коваль // Богородиця в українському фольклорі / збрала та впорядкувала *Галина Коваль*. – Львів : Афіша, 2006. – С. 3–18.

15. *Колесса Філярет*. Українська усна словесність / Філярет Колесса. – Львів : Друкарня НТШ, 1938. – 643 с.
16. *Колесса Філярет*. Українські народні думи у відношенню до пісень, віршів і похоронних голосінь / Філярет Колесса // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів : З друкарні НТШ, 1921. – Т. СXXXI. – С. 1–63.
17. *Костомаровъ Николай*. Изъ прожитыхъ на Волыни дней / Николай Костомаров // Кіевская Старина. – Кієвъ, 1884. – Т. VIII. – Февраль. – С. 325–332.
18. *Лавріненко Олександр*. Слово про полтавців : педагогічна майстерність і педагогічна техніка / Олександр Лавріненко // Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології. – 2010. – № 8 (10). – С. 384–389.
19. *Леонтович Микола*. Хорові твори / Микола Леонтович – Київ : Музична Україна, 1970. – 243 с.
20. Лира и ийи мотивы. Зибравъ въ Кыйивщыни *П. Демуцькый*. – Кыйивъ : Нотопечатня и друкарня И. И. Чоколова, 1903. – 58 с.
21. Лірницькі пісні з Полісся. Матеріали до вивчення лірницької традиції / записи, впорядкування та примітки *Олекси Ошуркевича* ; нотні транскрипції *Юрія Рибачка*. – Рівне : Рівненська друкарня, 2002. – 139 с.
22. *Лисенко Николай*. Характеристика музыкальныхъ особенностей малорусскихъ думъ и пѣсень, исполняемыхъ кобзаремъ Вересаемъ. Ноты къ думамъ и пѣснямъ, исполняемымъ О. Вересаемъ / Николай Лисенко // Записки Юго-западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. – Кієвъ : Въ типографіи Императорскаго Университета Св. Владимира, 1874. – Т. I. За 1873 годъ. – С. 339–366, 1–28.
23. *Малинка Александр*. Кобзарь Петро Гарасько и Лирникъ Максимъ Прыщенко / Александр Малинка // Кіевская Старина. – Кієвъ, 1893. – Т. XLII. – Сентябрь. – С. 441–450.
24. *Малинка Александр*. Лирникъ Ананій Гомынюкъ / Александр Малинка // Кіевская Старина. – Кієвъ, 1898. – Т. LXIII. – С. 1–8.
25. *Малинка Александр*. Лирникъ Евдокимъ Мыкитовычъ Мокровизъ / Александр Малинка // Кіевская Старина. – Кієвъ, 1894. – Т. XLVI. – С. 434–444.
26. Музичний архів М. Д. Леонтовича : каталог / уклали : *Л. Корній, Е. Клименко*. – Київ : НБУВ, 1999. – 115 с.
27. Народныя пѣсни, собранныя въ западной части Волынской губернии въ 1844 году *Николаемъ Костомаровымъ* // Малорусскій литературный сборникъ. Издалъ *Д. Мордовцевъ*. – Саратовъ : Въ типографіи губернскаго правленія, 1859. – С. 179–353.

28. Нотографічний покажчик видань музичних творів М. В. Лисенка / укладач *О. П. Осаджя*. – Львів : НБ, 2001. – 418 с.
29. *Ошуркевич Олекса*. Лірництво на Поліссі / *Олекса Ошуркевич* // Лірницькі пісні з Полісся. Матеріали до вивчення лірницької традиції / записи, впорядкування та примітки *Олекси Ошуркевича*; нотні транскрипції *Юрія Рибачка*. – Рівне : Рівненська друкарня, 2002. – С. 3–13.
30. Пісні Тернопільщини / упорядкували *Степан Стельмащук, Петро Медведик*. – Київ : Музична Україна, 1993. – Вип. 2. – 636 с.
31. *Ревуцький Дмитро*. Українські думи та пісні історичні / *Дмитро Ревуцький*. – Київ : Друкарня Товариства “Час”, 1919. – 300 с.
32. *Савицький Роман*. Українська пісня та американські композитори / *Роман Савицький* // Науковий вісник Національної музичної академії України імені Петра Чайковського. – Київ : НМАУ, 2001. – Вип. 17. – С. 184–199.
33. *Сироїд Олена*. Українська духовна пісня усної традиції в польських виданнях першої половини XIX століття / *Олена Сироїд* // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів : Дослідно-видавничий центр НТШ, 2010. – Т. ССLIX. – С. 423–441.
34. *Сперанскій Михаил*. Южно-русская пѣсня и современные ея носители / *Михаил Сперанскій* // Сборникъ Историко-Филологическаго общества при Институтѣ князя Безбородко въ Нѣжинѣ. – Київ : Типографія И. И. Чоколова, 1904. – Т. V. – С. 99–230.
35. *Трембiцький Анатолій*. Лірницькі пісні та лірники Поділля / *Анатолій Трембiцький* // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4. – С. 75–86.
36. *Франко Іван*. Студії над українськими народніми піснями / *Іван Франко* // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів : 3 друкарні НТШ, 1912. – Т. СХІ. – С. 25–52.
37. *Чикаленко Евгений*. Лирникъ Василій Морозъ / *Евгеній Чикаленко* // Кіевская Старина. – Київ, 1896. – Т. LII. – Мартъ. – С. 79–87.
38. *Чубинскій Павло*. Труды этнографическо-статистической экспедиції въ Западно-русскій край / *Павло Чубинскій*. – Санкт-Петербургъ : Типографія В. Безобразова и комп., 1872. – Т. I. – Вип. I. – XXX+224 с.
39. *Kolberg Oskar*. Dzieła wszystkie / *Oskar Kolberg*. – Wrocław ; Poznań : Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1964. – Т. 33. – XII, 372 s.; Т. 34. – X, 268 s.
40. Pieśń Preświatiy Bohorodycy Czudotwornoy Poczaiewskoy. Pasły Pastury owcy na hori. – [Почаїв : Друкарня Успенського монастиря, 1780–1790-ті роки]. – [2] арк.
41. *Stecki Tadeusz Jerzy*. Wołyń / *Tadeusz Jerzy Stecki*. – Lwów : Druk i nakład Zakładu Nar. im. Ossolińskich, 1864. – Т. I.– XII, 280 s.

THE PECULIARITIES OF FUNCTIONING AND INTERPRETATION OF PSALMA “OH, THE EVENING STAR HAS RISEN...”

Olena SYROID

The article focuses on the question of functioning and interpretation of popular Ukrainian folk psalma “Oh, the evening star has risen...” about the Pochayiv Wonder in 1675. The records of the song from the 19th–20th centuries are considered. Some motives in the song variants from different region and of different periods are researched. The phenomenon of the folk and bookish song interaction in oral functioning is observed.

Key words: psalm, functioning, interpretation, variant, motif.

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПСАЛЬМЫ “ОЙ ЗИЙШЛА ЗОРЯ ВЕЧОРОВАЯ...”

Олена СЫРОИД

Статья посвящена проблеме функционирования и интерпретации популярной украинской народной псалмы “Ой зийшла зоря вечорова...” о Почаевском Чуде 1675 года. Рассматриваются записи XIX–XX веков. В центре внимания – региональные варианты отдельных мотивов и взаимовлияние народных и книжных элементов в процессе устного бытования.

Ключевые слова: псалма, интерпретация, функционирование, вариант, мотив.

Стаття надійшла до редколегії 14.02.2012
Прийнята до друку 1.05.2012